

MİLLİ SARAYLAR

KÜLTÜR-SANAT-TARİH DERGİSİ SAYI:8 / 2011

İstanbul 2011

Harem-i Hümayûn'da Cariyelik

19. Yüzyıl

T. Cengiz Göncü*

Kavram Olarak Harem ve Harem-i Hümayûn

Aslı “örtmek, gizlemek, başkalarından esirgemek; ayırmak, tecrit etmek” anlamlarındaki “haramu(m)” olan harem kelimesi Arapçada “korunan, mukaddes ve muhterem olan şey veya yer” anlamına gelir. Aynı zamanda ev, konak ve saraylarda genellikle iç avluya bakacak şekilde planlanan, kadınların yabancı erkeklerle karşılaşmadan rahatça günlük hayatlarını sürdürebildikleri bölümlere de harem denir.¹

Saltanat saraylarında ya da konaklar, köşk ve sahilhânelerde selamlık bölümünden sonra gelen ve hâne reisi ve aile üyelerinin yaşadığı özel bölüm de Harem olarak adlandırılır.² Bununla beraber Osmanlı geleneğinde padişahın hâne halkının yaşadığı mahrem alanı ifade etmek için kullanılan asıl tabir Darûssaâde'dir,³ ancak yaygın olarak Harem ifadesi kullanılmıştır.

Mekân olarak Harem sadece padişah eşlerinin yaşadığı bir yer değildir. Haremin diğer üyelerini Vâlîde Sultan, şehzadeler, sultanlar, kadınefendi ve ikballer oluşturur. Haremin üyelerine hizmet eden ve bu hizmet sınıfını yöneten cariyelerden oluşan idari kadro da yine Harem'de yer alırlar. Dolayısıyla Harem-i Hümayûn, tahttaki padişahın birinci derece yakınlarının ikametgâhı iken onlara hizmet edenler de (Cariye) burada bulunurdu.

Kavramsal ve Kurumsal Olarak Cariyelik: Cevâri-i İffet-Simât

Cariye Kavramı ve Algısı Üzerine Bir Değerlendirme

Harem kavramı sözkonusu olduğunda, zihinlerde çağrışım yapan en önemli kavramlardan biri Cariyedir.⁴ Cariye kelimesi “her türlü kadın köle” için kullanılırdı.⁵ Cariye; sarayların hizmet sınıfını tanımlayan genel bir ifadedir ve sadece padişah dairesine özgü bir hizmet sınıfı değildir. Vâlîde sultan, kadınefendiler ve sultanlar (padişah kızları) ile küçük yaştaki şehzadelerin de maiyetinde mutlaka cariyeleri olurdu; hatta dünyaya gelen bir sultan ya da şehzadeye tayinât tahsis edildiği gibi maiyetine de cariye verilir ve daye kalfa ve dadı kalfa olarak isimlendirilirdi.⁶

* MA, Beylerbeyi Sarayı Müdür Yardımcısı, Milli Saraylar.

1

1 Saraylı bir kadın,
(Bahattin Öztuncay,
Hanedan ve Kamera).

2 Kanuni Sultan
Süleyman'ın hasekisi
Hürrem Sultan,
(Sammlung holford,
London).

2

Cariyeler kıdem ve rütbelerine göre mansıblılar, birinci sınıf, ikinci sınıf, üçüncü sınıf, dördüncü sınıf, hastâgân, aşçılar, külhancılar gibi kategorilere ayrılırlardı.⁷ Harem-i Hümayûn'a mensup olan sultanlar, kadınefendi ve ikballer devletlû, ismetlû şeklinde anılırlarken cariyeler ise “cevârî-i iffet-simât” şeklinde zikredilmekteydi. Bu tanımlama hanedan üyesi olan kadınlarla olmayanları birbirinden ayırırken, halifenin haremindeki hanımların ismet/günahsızlık, masumiyet ve iffet/namus ve iffet kavramlarının mücessem (somutlamış) birer ifadesi olduğu da vurgulanmaktaydı.⁸

Cariye kelimesinin sözlük anlamı “dişi köle” olmakla beraber erkekler için kullanılan “kapıkulu” terimi gibi, bu kavram da, padişahın haremindeki cariyelerin dışında, herhangi bir kadın tebaasından söz ederken de kullanılabilirdi. Padişahın kızı, kız kardeşi, vefat etmiş padişahların hayattaki eşleri yazdıkları arzuhallerde kendilerinden “cariyeleri,” “cariyeniz” olarak bahsederlerdi.⁹

Cariyelik kavramsal olarak belirlenenin ötesinde bir sistemin de ifadesidir aynı zamanda. Tarihsel süreç içindeki uygulamalara bakıldığında cariyelik, aynı “kapıkulu” sistemi gibi, kökleri ile bağını koparmayı, yüksek ve mutlak sadakati, mahviyetkârâne tutum ve davranış biçimini, devletin ve saltanatın bekası için gerektiğinde gözünü kırpmadan feday-ı can eylemeyi öngören bir sistemin de adıydı. Bu da genel bir devlet politikasının, Harem-i Hümayûndaki tabii bir sonucuydu. Birçok yerli ve yabancı yazar padişahların, haremde bulunan yüzlerce cariye ile eş hayatı yaşadıklarını iddia etmişlerdir. Padişahların eşlerini cariyeler arasından seçtikleri tarihî bir vakiadır. Ancak Harem'in bütün dairelerinde yaşayan ve sayıları 19. yüzyılın ikinci yarısında 500-600'e kadar varan cariye ile padişahın, eş hayatı yaşadığını

iddia etmek tarihî gerçeklerle paralellik arz etmez. Padişah yüzlerce cariye içinden ancak birkaç tanesi ile eş hayatı yaşar, onun dışındakilerle muhatap dahi olmazdı;¹⁰ kalanları padişah ya da ailesine hizmete başlamadan bütün gün eğitim gören onlu yaşlarda genç kızlardı. Çokeşli bir toplumda sultanların birçok haseki ve cariyesinin olması beklenirdi; ancak bazıları istisna tutulmakla birlikte, çoğu padişah birkaç hasekiye sadık kalmayı yeğ tutmuştur.¹¹

Cariyelerin Etnik Kökenleri ve Temin Yolları

Osmanlı tarihinde ilk cariyeler, savaşlarda ve alınan düşman şehirlerinde esir edilen güzel ya da tam azatlı kızlar arasından seçilirdi. Bununla birlikte, muhtelif ırklardan seçilen kadınları ihtiva eden harem dairesinin cariyeleri, İstanbul gümrük emini vasıtasıyla satın alınan; sultanlar, devlet adamları, Kırım hanları ve valilerin takdim ettikleri cariyelerden oluşurdu.¹²

Son dönem Osmanlı saraylarında görev yapan cariyeler hatıratlarında, Kafkas kökenli cariyelerin bölgelerine göre farklılaşan statülerinden bahsederler. Buna göre Çerkez kökenliler fakir ve çiftçi ailelere mensuptur. Abhazlar yüksek ve soylu, Gürcüler ise orta sınıfa mensup ailelerden gelirlerdi. Sultan Abdülmecid devrinde Çerkez kızları ağırlıkta iken Sultan Abdülaziz devrinden itibaren Abhaz kökenli cariyeler öne çıkmıştır.¹³ 19. yüzyılın yarısında, Osmanlılarda esirlerin alınıp satılması yasaklanmış, fakat Kafkasyalılar kendi rızaları ile kızlarını saraya vermeye devam etmişlerdir.¹⁴

Hareme cariye temininin bir diğer kaynağı ise devlet adamlarının padişaha cariye armağan etmeleridir. Başta sadrazam olmak üzere, divân âzâları, valiler, sancak beyleri, padişahın kız kardeşleri, yetiştirdikleri veya satın aldıkları cariyeleri padişaha sunarlardı. Bu durum III. Murad, Abdülmecid, II. Abdülhamid dönemlerinde daha yoğun olarak görülürken valilerin cariye hediye etmeleri son yüzyıla kadar devam etmiştir.¹⁵ Bu suretle saraya giren cariye, haseki ya da vâlîde sultan olduğunda kendilerinin saraya sunulmasına aracılık eden devlet adamlarına hamî olur, gerektiğinde siyasi işbirliğinde bulunurdu.

Cariyelerin satın alındıkları durumda cariyeleri satan esircilerin ücretlerini aldıklarını belgeleyen ve şahitlerin huzurunda düzenlenen makbuz senetlerinde sözkonusu alışverişin tarafların (satıcı, cariye ve velisinin) rızaları ile gerçekleştiği, cariyenin bir hastalığı olmadığı (illel u emrâzdan ârî) belirtilirken yaşı,¹⁶ Çerkez asıllı olduğu da kaydedilirdi. Satıcı, cariyenin kendi mülkiyetinde bulunduğunu da belirtirdi ki bununla, bir bakıma, satış işleminin meşruiyeti belgelenirdi. Yapılan alışveriş "satış" (furuht) olarak tanımlanır, satıcının cariye üzerinde daha sonra hak iddiasında bulunmaması (..taraf-ı bendegânemden bir gûne davam vukûbulur ise sem u itibâr olunmamak..) ve cariyenin de hür olmadığı (..hürriyetten beri...) senede konulan ifadelerle sağlanırdı; şayet böyle bir durum zuhur ettiğinde alınan paranın iade edileceği de belirtilirdi. 1874-75 yıllarına ait satış belgeleri incelendiğinde cariyelerin yaşlarının 8-18 arasında olduğu ve 35 ila 130 lira arasında fiyatla satıldıkları; cariye ticareti, çoğunluğu Çerkez olan tacir tarafından yapılırken bunların bir kısmının da Kafkas muhacirlerinden olduğu tespit edilmiştir. Saraydan çırağ edilmiş Haremağalarının ve musahiplerin de vâlîde sultana doğrudan cariye sattıkları belirlenmiştir.¹⁷

Cariyelerle ilgili Genel Bilgiler

Sayıları, Maaş ve Tayinat

Tanzimat döneminin iki padişahı, Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz dönemlerinden seçilen Harem-i Hümayûna ait bazı maaş ve tayinat defterleri ışığında cariyelerin hiyerarşisi ve sayıları tespit edilebilmektedir. Buna göre maaş defterinin başında Hazinedaran başlığı altında hazinedar (18 kişi) ardından 22 mansıblı kalfa yer almaktadır. Birinci sınıfta 9 usta, ikinci sınıfta ustaların 8 adet ikincileri/yardımcıları, üçüncü sınıfta 67 kalfa bulunurken en kalabalık kadroyu teşkil eden dördüncü sınıf acemilere ait olup burada 365 kişi tespit edilmiştir. Bunlardan sonra Harem'in muhtelif hizmetlerinde görev alan kilerci kalfalar 15, külhan kalfaları 9, hastagan kalfaları 17, veliahd dairesinde 44, vâlide sultan dairesinde 100, şehzade ve sultanlar daireslerinde 242, kadınefendi ve ikballer daireslerinde 99, Veliahd Abdülaziz Efendi'nin vâlide-i muhteremeleri dairesinde 29 cariye tespit edilmektedir. Ayrıca baş yunucu, ikinci yunucu ile 1 tütsücü kadın, 4 tabibe kadın, 4 de ebe kadın mevcudiyeti saptanmıştır. Yapılan tespitlere göre şehzade ve sultanların dairesindeki cariye hiyerarşisinde zirveyi dadı kalfa almaktadır. Bundan sonra ise daye kalfa gelirken onu diğer kalfalar izlemektedir. Kadınefendi ve ikballerin cariye kadrosunda ilk sırayı baş cariye kalfa işgal etmektedir. Vâlide Sultan, yetişkin sultan ve şehzadelerin kadrosundaki cariyelerden bazıları usta adı ile anılırken hanedanla kan bağı olmayan kadınefendi ve ikballerin bu ad altında cariyeleri olmadığı görülmektedir.¹⁸ Haremdeki daireslerin her birinin statülerine göre değişen sayıda cariye kadrosu vardır. Özellikle Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz döneminde saraydaki tüm cariyelerin sayısının 500 ila 600 arasında değiştiği tespit edilmektedir. Harem maaş defterlerinde cariyelerin toplam sayısı, maaşları, isimleri, rütbeleri ve hangi daireye tahsis edildiklerine ilişkin net bilgilere ulaşılmaktadır.

Cariyelere, saraya alındıkları andan itibaren maaş ve tayinat (elbise, yiyecek vb.) tahsis edilirdi. Maaşlar, Tanzimat öncesinde yevmiye (gündelik) usulüyle verilirken Tanzimat'la beraber aylık esasına geçilmiştir. Maaşları dışında, senede bir kereye mahsus Muharremiye denilen tahsisatları da (sâlyâne) olurdu.¹⁹ Hatıratlarda cariyelerin çırağ edilmeleri durumunda biriken maaşları ve kendilerine ihsan olunan hediyelerle yaşamlarını rahat bir şekilde geçirdikleri yazılı olsa da,²⁰ özellikle saltanatın sonlarına doğru, ihtiyaç içinde kıvranan ve saraydan yardım talebinde bulunanların sayısı da az değildir.²¹

Bir cariye ya da haremağasının ölmesi durumunda eşyaları sahibine, yani sultana geçerdi. Azat edilmiş ve evlenmiş de olsa saray malı sarayda kalırdı.²² Varisi olmayan cariyelerin ise vefatları halinde terekeleri Evkaf-ı Hümayûn Nezareti Beytülmal idaresince tespit edildikten sonra padişahın iradesi ile uygun görülecek yerlere harcanırdı.²³

Çırağ edilmeleri

Çırağ edilmek çeşitli nedenlerle saraydan dışarı çıkarılmaktır. Cariyelerin hizmet süresi yedi ila dokuz yıl arasında değişirdi. Bu süre geçtiği halde cariyesini azat etmeyen efendi ayıplanırdı. Dindar ve hayır sahibi köklü büyük ailelerde cariyeler daha da

az süre tutulur ardından azat edilirdi. Sahibi tarafından azat edildiği halde kabul etmeyen cariyeye yine de azatlık belgesi verilir, efendisinden ayrılması kendisine bırakılırdı. Aynı uygulama saraydaki cariyeler için de geçerliydi.²⁴

Cariye ve kalfaların çıraklık talebinde bulunmaları saraydan bıkmaklık manası taşıdığından ayıp sayılırdı. Bu yüzden saraydan çıraklıklarını isteyen cariyeler bunu yine adabı ve terbiye ile ifade ederlerdi. Cariyelerden biri çırak edilmek istese kimse buna aracı olmak istemez, isteyen mensup olduğu sultan veya kadınefendiye kimse gelip bu hususta bir şey talep edemezdi. Bu durumda cariyeler görünmeden bir fırsatını bulup hanımının odasına girer ya yastığının yanına ya da görünecek bir yere arzuhalini bırakır hemen gidip kendi odasına kapanırdı. Çırak edilmek isteyen kalfalar, bayramlarda veya kandillerde büyük bir kâğıda kulun isteği murad, ihsân efendimindir diye yazıp, altına imzasını koyar, göze çarpacak bir yere bırakır, bir daha efendisine görünmemek için odasına kapanırdı. Çırak oluncaya kadar hizmette bulunmaz, ortaya çıkmaz ve hele hanımının yüzüne hiç çıkmazdı. Cariyenin arzusunun yerine gelmesini isteyen kalfalar bu hususta onu desteklerler, bir nevi propaganda yaparlardı. Böylece aylar seneler geçtiği de olurdu; hatta beş seneye kadar bekleyenler de görülmüştür.²⁵ Bazen bunlardan odalarında beklemekten bıkarak yahut arkadaşları tarafından ikna edilerek çıraklık talebinden feragat edenler de olurdu.²⁶ Efendisi tarafından çıraklık talebi kabul edilen cariyelerin çeyizi yaptırılır, kendilerine paralar verilir ve bendegândan birinin evine gönderilir; uygun bir kısmeti çıkınca da evlendirilirdi.²⁷

Cariyelik Hiyerarşisi

Acemiler

Harem-i Hümayûn'a yeni alınan esir kızlara acemi denirdi. Saraya kız devşirmek adeta klasik dönemde köylerden Hıristiyan çocuklarının devşirilmesi gibiydi. Bununla birlikte Çerkez ailelerin çocuklarını kendi rızalarıyla saraya verdikleri tespit edilmektedir. Bu tür alışverişlerde çocuklarını kendi rızalarıyla saraya teslim ettiklerine dair şahitlerin huzurunda ana babasından ya da yakınlarından senet alınır.²⁸ Cariyeler güzelliğine, vücudunun intizamına ve yaşına göre fiyatlandırılırlardı. Satandan ailesi ile alakası kalmadığına dair bir senet alınır. Hastalıklı olanlar sahibine geri verildiği gibi, uykusu ağır olan, horlayan veya başka kusurları olanlar da pek alınmazdı. Kızın bir dişi noksan olursa bedelinden düşülürdü. Eğer düztaban ise uğursuz sayılır, alınmaz ya da zorlukla satılırdı.²⁹

Padişahın özel bütçesini ifade eden Ceyb-i Hümayûn icmalleri incelendiğinde sarayın ihtiyaç duyması durumunda satın alma yoluyla da cariye temin ettiği saptanmaktadır.³⁰ Sultan Abdülmecid döneminde saray tarafından satın alınan bir cariyeye 60.000 kuruş, Sultan Abdülaziz döneminde ise Çerkez asıllı bir cariyeye için 20.000 kuruş bedel ödendiği tespit edilmiştir.³¹

1

2

1 Sultan Abdülaziz dönemi *Saray Cücesi*, Abdullah Biraderler, yaklaşık 1875, (Hanedan ve Kamera).

2 *Saraylı Bakıcı*, Pascal-Sebah, 1885, (Hanedan ve Kamera).

Abdülmecid Efendi,
Saraylı Kadın,
tuval üzerine yağlıboya,
75 x 57 cm.,
Env. No. 64 / 2193.

Satın alınan cariyeler arasında dilsizler, maskaralar, zenciler ve cücelerin bulunduğu da görülür. Saraya alınan cariyelerin makbuzları incelendiğinde, bazı yaşlı kadınların, sütannelerinin ve dayelik edecek tahsilli kadınların da bulunduğu tespit edilmektedir.³² Saraydan memuren hadım ağaları da bu işle ilgilenirlerdi; bunlar beyaz cariye ticaretini meslek haline getirmişlerdi.³³ Yanı sıra devlet erkânının da saraya cariye temininde rol alırlardı.³⁴

Acemi cariyelere saray âdetleri Hazine Ustası ve kalfaları tarafından öğretilirdi.³⁵ Bunlar önce Acemi Ocağı'na alınırlar; sarayın önde gelen usta ve kalfaları tarafından yetiştirilirdi.

Acemi cariyeler beşer veya yedişer gruplar halinde bir kâtibe kalfa emrine verilir. Bu kalfa, kızlara ilk üç yıl okuyup yazmadan çok müzik, dans, yürüyüş ve endama verilecek ahenk, sarayın usul ve âdetleri, el işleri gibi zarafet ve zevki okşayacak noktalara ehemmiyet verilir. Padişah veya şehzadeye meşrubat yahut terlikleriyle çamaşırları takdim edilirken, efendisi ellerini yıkarken alınacak hürmet tavrı gibi şeyler de bu eğitimler arasındaydı.³⁶ Kabiliyeti ve meyli olanlara piyano, resim ve yabancı dil de öğretilirdi.³⁷ Acemiler eğitimleri

sürecinde hiçbir dairede daimî vazife almazlardı.³⁸

Kalfalar bu acemi cariyelere âdeta anne gibi bakarlardı. Acemilerin her hallerinden kalfalar sorumluydu. Kalfa, acemi cariyenin yetiştiğini haber verince Hazine Ustası, hatta bazen vâlide sultan tarafından kız, âdeta imtihan edilircesine incelemeye tabi tutulurdu.³⁹ Cariyeler, efendilerine sadakatleri ve emeklerine göre karşılık görürler, ödüllendirilirdi.⁴⁰ Acemiler, temel ve hazırlık eğitim süreçlerini tamamladıktan sonra bir kalfanın yanında hizmete girerlerdi. Acemiler, kadınefendi ve sultanların ya da şehzadelerin dairelerinde hizmet ettiği gibi padişahın dairesinde de hizmet edebilirlerdi. Kabiliyeti, fiziği ve davranışları ile öne çıkanlar, hazine Ustası tarafından özel olarak eğitilir ve vâlide sultanın himayesinde olurlardı.⁴¹ Cariyelerin odalarının nezareti, maaşlarının dağıtımı, kapılarının muhafazası ise Darussaade Ağalarının (Kızlar Ağası) sorumluluğundaydı.⁴²

Kalfalar

Cariyelik hiyerarşisinde ikinci rütbe Kalfalık'tı. Acemi cariyeler yetiştirildikten sonra yükselirler ve kalfa olurlardı. Bu kalfalar, fiziki özelliklerine ve kabiliyetlerine göre hünkâr, vâlide sultan, sultan, şehzade, kadınefendi ve ikbal dairelerine dağılırdı. Harem'in en önemli hizmetleri doğrudan kalfalar tarafından yerine getirilirdi. Kalfalar dairelerin hizmetini görürlerken, acemilerin eğitimleri ile de ilgilenirlerdi.

Dairenin en rütbeli kalfasına başkalfa veya başcariye denirdi. Başkalfadan sonra orta kalfa ve küçük kalfalar gelirdi. Dairenin düzeninden ve tüm işlerinden başkalfa ya da büyük kalfa sorumluydu. Sultanlar ve şehzadeler büyük kalfaya saygı gösterirlerdi ve kafam diye hitap ederlerdi.⁴³

Kalfalar, görev yaptıkları dairenin her türlü hizmetini görürlerdi. Dairelere verilen kalfalar içinden başkalfayı daire sahibi seçerdi. Başkalfa seçiminde temel kriter eskilik (kıdem) değil; zeka, sadakat ve yetenek gibi özelliklerdi. Dolayısıyla daire sahibi mevcut kalfalar içinden bu özelliklere sahip olanlardan birini kendi takdiri ile başkalfa olarak belirlerdi. Başcariyelik ya da baş kalfalık, 19. yüzyıl sonlarına doğru daire müdiresi, olarak da adlandırılmıştır.⁴⁴

Büyük kalfa, ağır işler yapmazdı. Emrinde ortanca ve küçük kalfalar bulunurdu. Daire efendisinin hizmetini ortanca kalfa yapardı. Küçük kalfa da büyük kalfa ile ortanca kalfaya hizmet ederdi. Kalfalar, yanındaki cariyelerle bir haftalık daire nöbeti tutarlardı. Perşembe günü, bütün daireyi temizlerlerdi. Buna Perşembe hizmeti denirdi. Cuma günü, nöbeti öbür kalfaya teslim ederler, sıraları gelinceye kadar dinlenirlerdi.⁴⁵ Yine bir hafta süre ile aş nöbeti tutarlardı. Her dairenin kalfası, yanındaki cariyelerle beraber, tablakârların daireleri için getirmiş oldukları yemekleri içeriye alırlar; kurulmuş olan sofralara dağıtırlardı. Sofraları temizleme ve kapları yıkama işini acemi cariyeler yaparlardı.⁴⁶ Kadınefendilerin yatak odasının düzenlenmesi, saçlarının taranması, elbiselerinin giydirilmesi gibi kişisel işler de kalfaların uhdesinde idi.⁴⁷

Dairelerde Kalfa Kadrosu

Osmanlı sarayının geneline hâkim olan teşrifat ve hiyerarşik davranış düzeni, Harem dairelerinin hizmetli kadrosu için de hissedilirdi. Bunun bir örneği de büyük kalfalar ile astları diğer kalfalar ve acemileri arasında görülmekteydi. Dairedeki büyük kalfa dışındaki diğer cariyeler için umumi sofralar kurulur, ancak büyük kalfanın kendisine mahsus sofrası (tablaları) olurdu. Bunların sofralarını acemi kızlar hazırlardı. Büyük kalfalar isterlerse kendi derecelerindeki diğer kalfalarla birlikte yerlerdi. Efendileri derecesinde olmasa da yine de sofraları mükellefti. Hizmet eden kızlar bunlara birer hafta nöbetle bakarlar; ikinci haftada ise nöbeti başka bir grup devralırdı.⁴⁸

Harem dairelerinde büyük kalfadan başka orta ve küçük kalfalar da vardı. Bunlar büyük kalfanın nezaretinde iş görürlerdi. Orta ve küçük kalfalar saraya yeni gelen acemi cariyeleri terbiye ederlerdi. Acemi cariyeler de kendilerinin ilk eğitmeni konumunda olan küçük kalfalara küçüfam diye hitap ederlerdi. Bu yeni cariyeler, dairenin efendisine sundukları hizmet ve gösterdikleri itaatin aynısını büyük ve küçük kalfalarına da gösterirlerdi. Bunlara din dersi ve okuma yazma konusunda eğitim verilirdi.⁴⁹

Kalfalar ile dairelerin sahibeleri olan kadınefendiler arasındaki ilişkide belli bir mesafe vardı. Kalfaların kadınefendilerin karşısında iskemlelerde değil minderlerde oturması aralarındaki hiyerarşik ilişkiyi ortaya koyan bir örnek olarak gösterilebilir.⁵⁰

Kadınefendiler sofralarına büyük kalfalarını davet ederlerdi. Kadınefendilerin yanında bulunmak, onunla sohbet etmek, haberdar olduğu önemli konularda efendisini bilgilendirmek, törenlerde, alaylarda kadınefendinin yanında bulunmak da daire kalfalarının, özellikle de büyük kalfanın görevleri arasında idi.⁵¹

Ustalar

Dolmabahçe Sarayı
Hünkar Dairesi'nde
Hazinedar kalfalara ait bir
oda (93 nolu oda).

Harem teşkilatında görev yapan cariyelerin ulaşabilecekleri en yüksek rütbe ustalık idi. Bu makama emsalleri arasından çeşitli özellikleri ile öne çıkan cariyeler yükseltilirdi. Padişaha hizmet eden ustalar olduğu gibi Vâlide Sultan'ın da ustaları olurdu. Saraydan ayrılmış sultanların ve şehzadelerin de dairelerinde ustalar görev alırdı.⁵² Ancak kadınefendi ve ikballerin dairelerinde usta unvanına sahip cariyeye olmaması, bu unvanda cariyeye istihdamın hanedanla kan bağı olan harem üyelerine özgü olduğunu göstermektedir.

Hangi dairede olursa olsun ustaların sayısı ve unvanları değişmezdi. Bunlar; hazinedar usta, çamaşırcı usta, çeşnigir usta, ibrikdar usta, kahveci usta, kutucu usta, kilerci usta idi. Bu temel ustalıklar dışında vekil usta, hastalar ustası, külhancı usta, saray usta (kethuda kadın) gibi Harem'in genelinde hizmet eden ustalar da vardı. Ustalar içinde en etkili hazinedar ustaydı. Hazinedar usta Harem-i Hümayûn'daki tüm cariyelerin şefi konumundaydı. Hazinedar usta; vâlide sultan, kadınefendi, şehzade ve sultanlardan sonra Harem'in en etkili kişisiydi. Harem'in başında vâlide sultan bulunduğu gibi, cariyelerin reisi de hazinedar ustaydı. Hazinedar usta, Harem'deki görevlerini yardımcıları hazinedar kalfalar ve acemileri vasıtasıyla yerine getirirlerdi.⁵³

Hazinedarların başlıca görevleri padişahın özel hizmetini görmektir. Padişah Harem'de bulunduğu zaman en çok hazinedar ustayı görür ve iradelerini onun aracılığı ile iletirdi. Padişah Harem'de bulunduğu süre boyunca, o da Hünkâr Dairesi'nden ayrılmazdı. Hazinedar usta padişahın yanına girer ve oturabilirdi. İkinci ve üçüncü hazinedar ise padişahın huzuruna her zaman girer, emirlerini yerine getirir ve

hizmetlerini yerine getirirlerdi. Padişah yanına hangi kadınefendisini ya da ikbalini davet edecekse hazinedar usta aracılığı ile davet ederdi. Üçüncü, dördüncü, beşinci hazinedarlar, yanlarına aldıkları kalfalarla gece gündüz padişah dairesi önünde nöbet tutarlardı. Hazinedar usta haremdeki bütün hazinelerin anahhtarlarını taşırdı.⁵⁴

Dolmabahçe Sarayı'nın Hünkâr Dairesi'nin orta ve alt katı hazinedar ustaya ve onun maiyetindeki diğer hazinedar kalfa ve acemilerine aitti. Hazinedar usta ve ikinci hazinedar kalfa orta kattaki odaları kullanırlarken diğer hazinedarlar zemin kattaki odalarda yerleşirlerdi. Hazinedar kalfaların emrindeki acemiler de yine bodrum kattaki koğuşlarında ikamet ederlerdi.⁵⁵ Vâlîde sultan hayatta olmadığı dönemlerde dairesi başkadınefendiye değil hazinedar usta'ya tahsis edilirdi.⁵⁶ Vâlîde sultan ile hazinedar usta dairelerinin yakınlıkları Topkapı Sarayı'nda da görülen bir yerleşim geleneğiydi.⁵⁷

Genel olarak sofrta hizmetlerini görenlere çaşnigir ya da çeşniyâr denirdi. Bunların başında ise çaşnigar usta bulunurdu. Maiyetinde kalfalar ve cariyeler vardı. Bunların görevi hükümdara ait yemek ve sofrta takımlarını korumaktı.⁵⁸

Padişahın çamaşırlarını yıkayanların başına çameşûy usta adı verilirdi. Maiyetinde bulunan kalfaların en kıdemlisine de ikinci denirdi. Bundan başka maiyetinde birtakım kalfalar vardı. Dolmabahçe Sarayı çamaşırhanesi Harem'in Hünkâr Dairesi'nin alt katındaydı. Harem'in çamaşırları taş tekneler içerisinde yıkanırdı.⁵⁹

Padişahın el ve yüzünü yıkamak, abdest almak için hizmet edenlerin başına ibrikdar, yardımcısına da ikinci denirdi. Bunun da maiyetinde yeteri kadar kalfa vardı. İbrikdar usta ayrıca padişaha ait leğen, ibrik ve havluları korurdu.⁶⁰

Berber usta, padişahın traş takımlarına bakan kalfaların başı idi. Yardımcısına ikinci denirdi. Bunun da yanında kalfalar vardı.⁶¹

Kahveci usta, padişahın kahvesinin pişirilmesine ve kahve takımlarının korunmasına bakan kalfaların başına denirdi. Yardımcısı ikinci kahveci idi. Bu hizmeti, gören yardımcı kalfalar vardı. Kahveci usta ve yardımcılara törenlerde, özellikle bayramlarda büyük iş düşerdi. Bayramı kutlamaya gelen kadınlara, sultanlara kısa bir süre içinde kahve hazırlamak ve dağıtmak onların başlıca görevlerindendi. Bu işi çabuk ve ustalıklı yaparlardı.⁶²

Padişahın kilerine ve kiler takımlarına bakan kalfaların başına kilerci usta denirdi. Yardımcısı ikinci kilerci idi. Görevini emrine verilen cariyelerle yapardı. Padişaha

1

2

1-2 Milli Saraylar Koleksiyonundan, İbrik ve Havlu.

Milli Saraylar Koleksiyonu'ndan,

3 Tuvalet Takımı,

4 Sultan

II. Abdülhamid'e ait Bakım Seti,

5 Çay Takımı.

ait şerbetler, meyveler ve çerezler hünkâr kilerinde saklanırdı. Kilerci usta, çaşnigar usta ile birlikte, hükümdar yemek yerken hizmet ederdi. Hükümdara şerbet, meyve sunulması gerektiği zaman bu görevi kilerci usta yardımcıları cariyelerle beraber yapardı.⁶³

Sultanların, kadınefendilerin ve ikballerin hamamda yıkanmalarına, giyimlerine ve tuvaletlerine bakan kutucu ustaydı ve onunda yardımcıları vardı. Sonradan sultanlar ve kadın efendiler, şahıslarına mahsus kutucular edinmişlerdir.⁶⁴

20. yüzyılın ilk yarısında Harem-i Hümayûn'da görev yapan ustaların belirtilen işlerle alakaları kalmamış, yalnız rütbeleri kalmıştır. Bunların maiyetleri ve hususi harem ağaları vardı. Ancak bunların hepsi, belirtilen özel görevleri yanında saraydaki genç kızların eğitici görevini de üstlenirlerdi.⁶⁵

Diğer Yetkili Cariyeler

Yukarıda sayılanlardan başka çeşitli idari ve destek hizmetlerini yürüten cariyeler de vardı. Bunlar ana başlıklar halinde şöyledir:

Vekil Usta

Haremdeki bütün cariyelerin başı bulunan Hazinedar usta, cariyeler bölümünde yaşayan cariyeleri kendi adına yönetmek üzere bir vekil tayin ederdi ki, buna vekil usta denirdi. Vekil ustanın dairesi cariyeler dairesindeydi. Her zaman onların başlarında olur, gerekli emirleri verir, yetişmelerine yardım ederdi.⁶⁶

Kethuda Kadın

Kethuda Kadın haremde teşrifatçıydı. 17. yüzyılın ikinci on yılına gelindiğinde Harem'in önde gelen idarecileri arasında yer almıştı. Bu kısmen harem kurumunun en kıdemli idari görevlisi olarak bulunduğu yüksek mevkiden ve sultanın şahsi

3

4

hizmeti için kadınların eğitilmesindeki rolünden kaynaklanıyordu.⁶⁷ Düğünlerde, doğumlarda, bayramlarda kısaca Harem'de yapılan bütün törenleri o yönetir, padişah ve hanedan üyeleriyle nasıl bir münasebette bulunulacağını ve ne yolda hareket edileceğini kethuda kadın öğretirdi. Bu kadının bir adı da saray usta idi.⁶⁸

5

Başkâtibe Kalfa

Haremin disiplini, teşrifat ve düzenini sağlayanlarına amirine başkâtibe diğerleri ise ikinci kâtibe, üçüncü kâtibe, dördüncü kâtibe olarak isimlendirilirdi. Başkâtibe saray harem teşrifatınca mevki itibarıyla hazinedar ustadan sonra gelirdi. Ayrıca yardımcıları kalfalar vardı. Kâtibe kalfalar, harem eskilerinden gözü açık ve iş bilenler arasından seçilirlerdi. Bunlar merasimlerde ve kabul törenlerinde kethuda kadına yardım ederlerdi. Teşrifatta birinci derecede rol oynarlardı.⁶⁹ Nöbetçi kalfalarda gene emektarlar arasından ayrılarak padişahın hizmetine bakan tecrübeli kadınlardı.⁷⁰

Yönetici cariyelerden başkâtibe kalfa, Padişah tarafından dışarıdaki ve içerideki sultanlara ve diğer harem erkânına yazılacak tezkirelerle Mâbeyn ve Hazine-i Hassa Nezareti ile çeşitli statüdeki cariyelerin maaş, ocağa kayıt, kayıtlarının terkin edilmesi, vefat, terfi vb işlemleri ile ilgili yazışmaları yürütürlerdi.⁷¹

Daye ve Dadı Kalfa

Padişahların kızlarına ve şehzadelerine süt emzirmek için tutulan veya satın alınan cariyelere Daye, Taye, Sütnine denirdi. Osmanlıların ilk zamanlarından beri dayenin var olduğu bilinmekteydi. Dayeler, sultanlara süt emzirecekleri için, iyi kimselerin eşleri ve iyi ailelerin kadınları olması gerekiyordu. Cariye kökenli olan dayeler genellikle kalfa derecesinde olurlardı.⁷² Klasik dönemde, sultanın dayesiyle ilişkisi bir evlat ilişkisi olarak görülürdü. Sultanın annesi kendinden önce öldüğü zaman dayesi yol gösterici bir analık rolü üstlenirdi. II. Mehmed'in dayesi Ümmü Gülsüm Hatun'a Padişah tarafından, İstanbul'da iki, Edirne'de bir cami inşası üstlenmeye yeterli gelir bahşedilmişti.⁷³

Dayeler 19. yüzyıl sarayında da mevcuttu. Maaş defterlerinden her kadınefendinin dairesinde daye kalfanın mevcudiyeti tespit edilmektedir. Daye kalfa, hiyerarşik olarak başkalfa ve dadı kalfadan sonra üçüncü sıradadır. Daye kalfalar, kadınefendilerin şehzade veya sultanlarını emzirmek için saraya alınırken çocukları ile birlikte oldukları yine kayıtlardan anlaşılmaktadır. "Daye kerimesi" (kızı) olarak kaydedilmiş olan bu çocuklara da maaş tahsis edilirdi.⁷⁴ Daye kalfanın saltanatın son yıllarına kadar sarayda büyük etkisi olduğu bilinmektedir.⁷⁵

Padişahların çocuklarına bakan ve yakın hizmetlerini yapan cariyeye ve kadınlara ise dadı kalfa denirdi.⁷⁶ Sultan II. Abdülhamid'in kızı Ayşe Sultan dadısını şöyle anlatır: "Ona çok alışkındım. Küçüklüğümde beni yatağıma yatırarak başucumda

Sultan II. Abdülhamid'in
kızlarından Ayşe
Osmanoğlu

oturur, ben uyuyuncaya kadar nazik sesi ile ninni söyler, gündüzleri bana güzel masallar anlatır, sonsuz itina, şefkat ve muhabbetle beni giydirir, her işimi yapardı. Ben de onun yanaklarından öper 'Benim cici dadıcığım' derdim, o da bana 'Bir taneciğim, melek sultanım' derdi'.⁷⁷

Cevârî-i Hastagân ve Hastalar Ustası

Haremden hasta olan cariyelerin bakımı, tedavilerinin takibinden hastalar kethudası sorumluydu. Ondan sonra ise hastalar ustası ve diğer kalfalar gelirdi. Sultan Abdülmecid dönemine ait yapılan bir tespit Harem-i Hümayûnda bu kadroda 17 (kethuda ve usta dâhil olmak üzere) cariye görev almaktaydı. Çağatay Uluçay, hastalar kethudasının hastalar ustasının yardımcısı olduğunu belirtmektedir.⁷⁸ Oysa gerek maaş defterinde yer alış sırası gerekse maaşının hastalar ustasından 500 kuruş daha fazla olması (300 kuruş) dikkate alındığında hastalar kethudasının hiyerarşik olarak daha üst bir konumda olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁹

Cevârî-i Külhan ve Külhancı Usta

Haremden bulunan hamamların yakılmasını sağlayan cariyelere külhan cariyeleri anlamında cevârî-i külhan denirdi; bunların başındaki ustaya külhancı usta denirdi.⁸⁰ Sultan Abdülmecid dönemine ait bir maaş defterine göre saraydaki külhan cariyelerinin sayısı 10 civarındaydı. Külhancı ustanın maaşı 200 kuruşken diğerlerinin kademelerine göre 100-125 kuruş arasında değişmekteydi. Bunların muharremiye adıyla senelik ikramiyeleri de (sâlyâne) olurdu.⁸¹

Külhancı usta Harem mensuplarının kullanacağı tüm gümüş ve pirinç mangalların sildirilmesi, hamamların ve külhanlarının bakım ve ihtiyaçları, odun ve kömür temini gibi hususlarla ilgilenirdi. Mâbeyn-i Hümayûndaki serkülhancının uhdesinde bulunan işlerin aynısı Harem'de külhancı ustaya aitti.⁸²

Sonuç

Harem-i Hümâyûn Osmanlı saray teşkilatı içinde Mâbeyn-i Hümâyûn'a bağlı bir birimdir. Bu kavramın hem somut (fiziki/mimari) hem de soyut birer karşılığı vardır. Fiziki bir yapı olarak Harem-i Hümâyûn padişahın, aile üyelerinin ve onlara hizmet eden cariyelerin yaşadıkları dışa kapalı bir mekândır. Harem-i Hümâyûn mimari olarak incelendiğinde Osmanlı saray teşkilat, teşrifat ve adabının tüm izlerinin mekâna yansıdığı görülür. Dolayısıyla Osmanlı saraylarının harem bölümlerinin yerleşim düzeni, mimari unsurları, tefrişi vb. incelendiğinde aynı zamanda Harem-i Hümâyûn'un nasıl bir işleyişe sahip olduğu da anlaşılır. Harem ve Harem-i Hümâyûn kavramlarının soyut anlamı ise çoğu kez dikkatlerden kaçır. Harem kelimesi Osmanlı sarayı için sözkonusu olduğunda sadece sarayın hanımlar için ayrılan özel bölümünü ifade ettiği zannedilir, oysa bu kavram başta padişah olmak üzere tüm saltanat ailesinin özel yaşamlarını, kişisel ilişkileri, dış dünyayla paylaşmadıkları daha mahrem bir alanı da kapsar.

Harem-i Hümâyûn sözkonusu olduğunda çağrışım yapan bir diğer kavram da cariyeliktir. Cariyelik, Harem-i Hümâyûn'un temel insan kaynağını sağlayan bir kurum olması bakımından önem arz eder. Cariyelik kavramı ise, tarihsel süreç içinde gerçek anlamından farklı anlamlar kazanmıştır. Padişahların sarayda çok sayıdaki eşlerinden her biri olarak akla ge(tiri)len cariyelik, Osmanlı saltanat yapısı ve daha genel anlamda Türk-İslâm medeniyetine olumsuz bakışın araçları olarak kullanılmıştır. Doğruyu aramak, araştırmak yerine Batılı harem ve cariyeler tasvirlerinin kabullenildiği görülmektedir.

Cariyelik sadece Osmanlı hükümdarlarının eş adaylarını simgeleyen sistemin adı değildi. Bundan da daha fazla Harem-i Hümâyûn üyelerinin dairelerinde hizmet eden ve sayıları 500-600 bulan çeşitli rütbelerdeki hizmet sınıfını da ifade ederdi. Başta vâlide sultan olmak üzere kadınefendi, ikbal, sultan, şehzade gibi hanedan mensuplarının dairelerinde değişen oranlarda cariyeler bulunurdu. Yeni doğan hanedan üyesi bebeklerin dahi cariyesi olurdu. Osmanlı hükümdarlarının Harem'deki yüzlerce cariyeyi görmesi saltanat adabınca zaten mümkün değildi. Bir cariyenin padişahı görebilmesi ya da eş konumuna gelebilmesi çoğu kez vâlide sultanın ya da hazinedar ustanın aracılığı ile olabilirdi. Kadınefendi, sultan ve şehzadelerin padişahın huzuruna çıkması davet üzerine mümkün olabilirdi. Padişah ve aile üyeleri arasındaki ilişkiler hiyerarşik ve törensel bir düzende gerçekleşirdi. Böyle bir ortamda cariyelerin istedikleri her an padişahı görmeleri, dairesine girebilmeleri ya da padişahın onlarla doğrudan bir ilişki içinde olmaları akla bile gelmezdi. Her ne kadar padişah eşleri -genellikle- cariyeler arasından seçilse de saraydaki tüm cariyelerin padişahla eş ilişkisi içinde olduğu yönündeki görüş tarihsel gerçeklikle bağdaşmamaktadır.

19. yüzyılda saray için seçilen cariyeler genellikle Çerkez kökenli olurdu. Bunun önemli bir nedeni de Rusların Kafkasya'da uyguladığı yayılmacı politika sonucu Osmanlı Devleti'ne sığınan Kafkas muhacirleriydi. Kafkas muhacir aileleri çocuklarını saraya ya da zengin konaklarına sıklıkla kendi rızalarıyla ve belli bir bedel karşılığında verirlerdi. Muhacir ailelerin çocuklarını cariyeler olarak satmalarındaki esas amaçlarının çocukları üzerinden para kazanmak değil, onların rahat etmeleri ve statü kazanmalarını sağlamaya yönelik olduğu anlaşılıyor. Kafkas ülkelerinin çocuklarını büyütürken bir gün gelip onların Osmanlı sarayına ya da zengin bir ailenin konağına

cariye olmalarını hayal ettikleri bilinmektedir. Kafkas kökenli cariyelere, onları Kuzey Afrika kökenlilerden ayırmak için beyaz cariye de denirdi. Devlet erkânı ve hanedan üyeleri saraya cariye temin ederler, özellikle de vâlide sultan bu hususla yakinen ilgilenirdi. Cariyeler saraya satın alma yolu ile temin edilirlerken hediye etme usulü de yaygındı.

Harem-i Hümayûn'un tüm üyeleri gibi cariyelerin de kendi hiyerarşileri vardı. Cariyeler genel olarak acemi, kalfa ve usta olmak üzere üç ana sınıfa ayrılırlardı. Bunların rütbe ve kıdemlerine göre maaşları, tahsisatları ve "muharremiye" denilen senelik ikramiyeleri olurdu. Saraya yeni giren bir cariye önce ocak defterine kaydedilir ve başkâtibe kalfa tarafından kayıt işlemleri yerine getirilirdi. Bunlara saraya özgü ve Farsça kökenli isimler verilirdi; bu isimler çoğu kez kızın fiziki ya da kişilik özelliklerini anımsatırdı. Bunlara ilk olarak Türkçe okuma yazma, sarayda davranış usulleri ve güzel sanatların bazı dalları öğretilir; temel eğitimden geçen cariyeler daha sonra kalfaların yanlarında dairelerde hizmete başlardı. 7-9 yıl arasında bir hizmetten sonra cariyeler ya terfi ederler ya da çırağ edilirdi. Terfi eden cariyeler "kalfa" unvanını alırlardı. Haremin esas yükünü kalfalar çekerlerdi. Kalfalar acemi cariyelerin eğitiminden bizzat sorumluydular. Sarayda cariye kadrosu arasında acemilerden sonra ikinci sırayı kalfalar alırlardı. Kalfalardan bir üst rütbede ise "usta" kadrosu vardı. Ustalardan biri olan hazinedar usta aynı zamanda Harem-i Hümayûn'daki tüm cariyelerin başıydı. Vâlide Sultan Harem'i onun marifeti ile idare ederdi. Padişah, vâlide sultan, şehzade ve sultanların cariyeleri arasında "usta" unvanlı cariyeler bulunurken hanedanla kan bağı olmayan kadınefendiler ve ikballerin cariyeleri arasında bu isimle cariye olmadığı görülüyor. Buradan da usta unvanıyla cariye istihdamının yukarıda sayılanlara özgü olduğu anlaşılmaktadır.

Saraydan çırağ edilen cariyeler "saraylı" tabir edilirdi. Saraylı hanımlar toplumsal yaşama saray âdab ve kültürünü taşırlarken, saraydan edindikleri serveti de hayır eserlerine harcadıkları tespit edilmektedir. Öte yandan imparatorluğun dağılma sürecine girdiği 20. yüzyıl başlarında bozulan ekonomik dengeler nedeni ile maddi sıkıntılarla karşı karşıya kalan saraylı hanımların yine saraya müracaat ettiği ve buradan yardım beklediği görülmektedir. Çırağ edilmiş cariyelerin sarayla olan bağlarının yaşam boyu devam etmesi ve bu hanımların sarayın toplum nezdindeki temsilcileri gibi davranmaları, cariyelik sisteminin başarılı bir kurum olduğunun delili sayılmalıdır.

Dipnotlar

- 1 Mehmet İpşirli, "Harem", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, c. XVI, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 1997, s. 135.
- 2 Çağatay Uluçay, *Harem II*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992, s.7.
- 3 Çağatay Uluçay, *age*, s. 7.
- 4 Batıda Harem'den anlaşılan çoğu kez "cariyelik" ve "çok evlilik" olmuştur. Oysa tarihsel süreçteki uygulamalara bakıldığında, ne cariyelik zannedildiği gibi kişisel hazların ve zalimane bir tasarrufun eseriymi ne de çok evlilik İslâm'ın emrettiği bir dinî zorunluluktur. Cariyelik, bu çalışmanın bir bölümünde de ortaya konacağı üzere, Osmanlı saltanat ve devlet sisteminde uygulamaya konan "kapıkulluğu" ya da "kulluk" sisteminin bir parçası, çok evlilik ise insanlık tarihi boyunca fiilen var olmuş bir olgunun hukuki bir zemindeki tezahürüydü.
- 5 Ali Aktan, "XVII. Yüzyıl Kayseri Kadı Sicillerinde Bulunan Köle ve Cariyelerle İlgili Bazı Belgeler Üzerinde Bir Değerlendirme", *I. Kayseri ve Yöresi Tarih Sempozyumu Bildirileri (11-12 Nisan 1996)*, Erciyes Üniversitesi, Kayseri 1997, s. 16.
- 6 Bu konuda çok sayıda belge olmakla beraber örnek olarak bkz. BA, MB.İ, 15/15 (h. 1276/1860-61).
- 7 BA, DRB.d., 26, (h.1261/1845-46).
- 8 Örnek olarak bkz. BA, HH.d., 716, s. 2b, (h. 1268-1272/1852-1856).
- 9 II. Mahmud'un kadınefendi ve ikballerinden Hüsnümelek, Lebriz, Hoşyar, Aşubcan hanımlar, Padişah'a çeşitli vesilelerle sundukları arzuhallerin sonunda isimlerinden sonra "cariyeleri" ya da "cariyeniz" ifadesini kullanmışlardır. Örnek olarak bkz. BA, MB, 95/61, 95/66, 147/103.
- 10 Çağatay Uluçay, *age*, s. 15.
- 11 Gülrü Neciboğlu, *15. ve 16. yüzyılda Topkapı Sarayı*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2007, s. 230.
- 12 İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, s. 147.
- 13 Leyla Açıba, *Bir Çerkez Prensesinin Harem Hatıraları*, haz. Harun Açıba, Leyla ile Mecnun Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 89.
- 14 Hurşid Paşa, "Cariyeler Hakkında", *Hayat Tarih Mecmuası (HTM)*, S. V, İstanbul 1965, s. 60-61.
- 15 Hurşid Paşa, *agm*, s. 60-61.
- 16 Sultan II. Abdülhamid döneminde saraya alınan cariyeler birden fazla doktor tarafından muayene edilir, aşısı olup olmadığı, bulaşıcı bir hastalığı bulunup bulunmadığı belirlendikten sonra Harem'e alınırlardı. bkz. BA, Y.PRK, SGE, 11/84).
- 17 Milli Saraylar Arşivi'nde konuya ilişkin bir grup belgeye örnek olarak bkz. MSA, E II, 1811, (h. 1290/1874-75); BA, Y.PRK, SGE, 11/81-B.
- 18 BA, HH.d., 716, 14162 (h.1268-1272/1852-1856); MB, 88/11, (h.1278/1862-63).
- 19 Sultan Abdülmecid dönemi Harem-i Hümâyûn maaş defterlerine göre Harem mensubu valide sultan, şehzade, sultan, kadınefendi ve ikballerin; *Kasımiyye, Muharremiyye, İydiye, Sayfiye* gibi senede beş kez ikramiyeleri (*sâlyâne*) olurdu; hizmet sınıfı olan cariyelere ise sadece senede bir kez Muharremiyye ödenirdi. Cariyelerden sadece hazinedar ustaya, harem mensupları gibi senede beş kez belirtilen ikramiyeler ödenirdi. bkz. BA, HH.d., 716, (h. 1271/ 1855-56).
- 20 Leyla Açıba, *age*, s. 90.
- 21 Bu konuda örnek arzuhaller için bkz. MSA, E II, 1795, 1989, (r. 1334/1918).
- 22 Fanny Davis, *Osmanlı Hanımı*, çev. Bahar Tırnakçı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2009, s. 239.
- 23 "Saraydan muhrec cevârî ile harem ağalarından vefat edenlerin terekeleri mine'l-kadîm evkâf-ı hümâyûn beytülmâl idaresince takrîr olunmakta ise de bu sûret tamamıyla teshîl-i muâmelatı mûcib olmakda olmasıyla bundan böyle bilâ vâris vefat edenler muhallefâtının memûrin-i mahalliye vasıtalarıyla bi't-tahrîr esmânının taraf-ı âli-i hazret-i padişahîden emr u fermân buyrulacak mahalle

- sarf olunmak üzere...” bkz BA, Y.PRK, 6/12, [26 Receb 1299/14 Haziran 1882]).
- 24 Fatma Aliye, *Osmanlı'da Kadın: Cariyelik, Çokeşlilik ve Moda*, Haz. Orhan Sakin, Bizim Kitaplar, İstanbul 2009, s. 18-19.
  - 25 Süleyman Kani İrttem, *Bilinmeyen Abdülhamid: Hususi ve Siyasi Hayatı*, Temel Yayınları, İstanbul 2003 s. 117.
  - 26 Süleyman Kani İrttem, *age*, s. 117.
  - 27 Ayşe Osmanoğlu, Babam Abdülhamid, Selçuk Yayınları, İstanbul 1960, s. 80-81; Çağatay Uluçay, *Harem II*, s. 144.
  - 28 MSA, E II, 2045.
  - 29 Leyla Saz, *Haremin İçyüzü*, Milliyet yayınları, İstanbul 1974, s. 45.
  - 30 BA, HH. MH, 246/75; MB, 176/70.
  - 31 MSA, E II, 1797, (h.1277/1861-62).
  - 32 Çağatay Uluçay, *Harem II*, s. 15.
  - 33 Süleyman Kani İrttem, *Bilinmeyen Abdülhamid...*, s.103.
  - 34 “...Necib Paşa marifeti ile satın alınan dört nefer cevâri esmânı...” bkz BA, MB, 176/70.
  - 35 Şadiye Osmanoğlu, *Hayatının Acı ve Tatlı Günleri*, Bedir Yayınevi, İstanbul 1966, s. 17.
  - 36 Süleyman Kani İrttem, *age*, s. 103.
  - 37 Leyla Açıba, *age*, s. 90.
  - 38 Safiye Ünüvar, *age*, s. 70; Ahmet Vasıf Efendi, *age*, s. 35; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına...*, s. 147; Süleyman Kani İrttem, *age*, s. 103.
  - 39 Süleyman Kani İrttem, *age*, s. 103.
  - 40 Fatma Aliye, *age*, s. 16-17.
  - 41 Çağatay Uluçay, *Harem II*, *age*, s. 17, 19.
  - 42 Çağatay Uluçay, *Harem'den Aşk Mektupları*, s. 9.
  - 43 Safiye Ünüvar, *age*, s. 83; Ç. Uluçay, *Harem II*, s. 142.
  - 44 Fatma Aliye, *age*, s. 17.
  - 45 Ayşe Osmanoğlu, *age*, s. 82; S. Ünüvar, *age*, s. 63.
  - 46 Çağatay Uluçay, *age*, s. 143.
  - 47 Leyla Açıba, *age*, s. 82.
  - 48 Safiye Ünüvar, *age*, s. 84.
  - 49 Safiye Ünüvar, *age*, s. 83.
  - 50 Safiye Ünüvar, *age*, s. 16.
  - 51 Leyla Açıba, *age*, s. 83.
  - 52 Bu konuda bir hayli belge bulunmakla beraber örnek olarak bkz. MB.İ, 10/79, (5 B 1269/14 Nisan 1853); MB, 106/73, (h.1281/1865-66 tt)
  - 53 Çağatay Uluçay, *Harem II*, *age*, s. 132.
  - 54 Çağatay Uluçay, *Harem II*, *age*, s. 132; S. K. İrttem, *age*, s. 105.
  - 55 MSA, d., nr. 26, s. 274-278; L. Saz, *age*, s. 43; S. Ünüvar, *age*, s. 69.
  - 56 Sultan V. Mehmed Reşad döneminde Valide Sultan hayatta olmadığından onun dairesini Hazinekar Usta kullanmıştı.
  - 57 İ. H. Uzunçarşılı, *age*, s. 36.
  - 58 Çağatay Uluçay, *age*, s. 133.
  - 59 Çağatay Uluçay, *age*, s. 134.
  - 60 Çağatay Uluçay, *age*, s. 134.
  - 61 Çağatay Uluçay, *age*, s. 135.

- 62 Çağatay Uluçay, *age*, s. 135.
- 63 Çağatay Uluçay, *age*, s. 135
- 64 Çağatay Uluçay, *age*, s. 136.
- 65 Çağatay Uluçay, *age*, s. 68-89.
- 66 Çağatay Uluçay, *age*, s. 136.
- 67 Çağatay Uluçay, *age*, s. 136; L. P. Peirce, *age*, s. 177.
- 68 Mehmed Zeki, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, c. I, Milli Eğitim Bakanlığı, Ankara 1983, s. 550-55; Çağatay Uluçay, *age*, s. 137.
- 69 Ayşe Osmanoğlu, *age*, s. 71, 78; S. Ünüvar, *age*, 68, Uluçay, *age*, s. 137; Süleyman Kani İrtem, *age*, s. 106.
- 70 Süleyman Kani İrtem, *age*, s. 106.
- 71 Başkâtibe kalfa tarafından Harem-i Hümâyûn'da çeşitli dairelerde görev yapan cariyelerin maaş, terfi ve ocağa kayıt işlemleri ile ilgili çok sayıdaki belgeye bir örnek olmak üzere bkz. BA, MB, 151/122, (17 CA 1290/13 Temmuz 1873).
- 72 Leyla Saz, *age*, s. 39; Çağatay Uluçay, *age*, s. 139.
- 73 Tayyib Gökbilgin, XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası, İstanbul, 1952, s. 54-55; Ayvansarayi (Hafız Hüseyin), Hadikatü'l-Cevâmi, I, İstanbul, 1281/1864-65, 1, s. 69, 139 ve buralardan naklen L. P. Peirce, *age*, s. 176.
- 74 Sultan Abdülmecid'in Başıkbalı'nın kadrosundaki daye kerimesine (kızına) 50 kuruş maaş tahsis edilmişti. bkz. BA, HH.d., 716, (h. 1268-1272/1852-56).
- 75 Safiye Ünüvar, *age*, s. 63; Ç. Uluçay, *age*, s. 140.
- 76 Leyla Saz, *age*, s. 39.
- 77 Ayşe Osmanoğlu, *age*, s. 115.
- 78 Çağatay Uluçay, *age*, s. 138.
- 79 BA, HH.d., 716, s., 15b, (h.1268-1272/1852-1856).
- 80 Ayşe Osmanoğlu, *age*, s 85-91; Çağatay Uluçay, *age*, s. 136.
- 81 BA, HH.d., 716, s.15a, (h.1268-1272/1852-1856).
- 82 BA, MB, 145/2, 168/31.